

механізмів запобігання поведінковим проблемам зі здоров'ям, включно із самогубством (LaCroix et al., 2021).

Висновки. Війна загострює як екологічні, так і епідеміологічні небезпеки, а тому край потрібна активація всіх ресурсів життєздатності людини, зокрема її когнітивного резерву. Надмірна інтенсивність екстремально емоційних ситуацій вимагає від людини свідомої адаптації стратегій когнітивного опрацювання наслідків загрозливих подій. Отже, розвиток когнітивної стійкості особистості в умовах смертельних загроз є важливим завданням щодо превенції погіршення ментального здоров'я та зміцнення соціального капіталу населення.

ПРОАКТИВНІСТЬ ЯК ОСОБИСТІСНА РИСА ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНСТРУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В ЗАГРОЗЛИВИХ ОБСТАВИНАХ

Володимир Савінов

*молодший науковий співробітник відділу соціальної психології особистості
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, м. Київ*

Вступ. Коли в стабільній життєдіяльності люди налаштовуються на коло щоденних завдань і проблем, у них формується система диспозицій особистості – певних унормованих ставлень до звичних умов, відповідно до яких цінності, переживання, поведінка «цементуються», утворюючи стійкі якості та потреби, тобто особистісні риси. У разі раптових змін звичних умов життя (наприклад, екологічна катастрофа, пандемія, війна) постає питання готовності людини діяти не за інерцією своїх сформованих диспозицій, а відповідно до рівня нової загрози.

Готовність конструктивно діяти навряд чи буде достатньою, якщо особистість уже тепер, в умовно безпечному середовищі, не має усвідомленого настановлення та серйозного ставлення до самої можливості виникнення загрози, наприклад «не вірить» у військове вторгнення сусіда. У такому разі особистість не матиме належної спрямованості і, найімовірніше, відповідних особистісних рис для потенційно конструктивних реакцій, поведінки, протидії «незвичним» небезпекам.

Диспозиційний компонент готовності, тобто наперед задана схильність особистості до певного відгуку на зовнішні обставини, зумовлений набором її стійких якостей і потреб – особистісних рис. Але які саме з них сприятимуть конструктивній поведінці?

У *біології* Ч. Дарвін вивів основну характеристику організмів для виживання – здатність адаптуватися до змін; *соціолог* Г. Спенсер також, говорячи про «виживання найсильніших», знов-таки зводить «силу» до адаптивних здібностей. Але «адаптивність» навряд чи можна назвати особистісною рисою; у *психології* вона не належить до груп «Великої п'ятірки» Р. МакКрея та П. Кости і прямо з них не виводиться, адже не є специфічною якістю чи потребою, радше це взагалі «відсутність» стійких рис, «безликість». Поведінкова гнучкість, лабільність, нейро- або просто пластичність тощо – усе це також не є особистісними рисами, а характеристиками психіки або поведінковими стратегіями. Можливо, ідеться про рису конформізму? Але він охоплює лише соціальний контекст, ніяк не стосуючись загальної готовності, наприклад протидії екологічним чи іншим фізичним загрозам.

Емоційна стабільність, інтуїція, життєздатність, стресостійкість та багато інших – це теж характеристики не особистісного рівня. Рішучість і наполегливість, спроможність долати труднощі й далі рухатися вперед – це вольові якості особистості, які вже синонімічні до поняття проактивності. Або незалежність від обставин, автономність і «сила» особистості – теж. Що ж до рис, то пригадується, наприклад, Дж. Морено, який у праці «Хто виживе?» чітко називає спонтанність і креативність. Але чи завжди спонтанність буде адекватною силі й специфіці загроз, а креативність – кращою за слідування чітко запланованим алгоритмам?

Тому, на перший погляд, найбільш відповідною заявленій проблемі нам видається така особистісна риса і водночас характеристика поведінки, як проактивність, одне з базових визначень якої полягає саме в схильності особистості вирішувати проблеми, які ще не сталися, тобто наперед до чогось активно готуватись.

Мета дослідження – з’ясувати підґрунтя для конструкта, теоретичної та емпіричної моделі проактивності до конструктивної поведінки в загрозливих обставинах.

Методи дослідження: теоретичний аналіз, семантичний аналіз, порівняння, синтез, конструювання, моделювання.

Проміжні результати. Відповідно до семантичного поля визначень характеристика «проактивний» має досить широкий спектр синонімів серед якісних *прикметників*, якими може бути описана особистість, наприклад: ініціативна, активна, незалежна, рішуча, далекоглядна, запаслива, стійка, мрійлива, наполеглива, організована, винахідлива, спритна та ін. Серед *іменників*, які теж характеризують близькі до проактивності феномени, використовують такі, як-от цілеспрямованість, стратегічність, самодисципліна, компетентність, відповідальність, самостійність, спонтанність, ефективність тощо. Серед *дієслів*, тобто в процесуальному контексті дій, діяльності, проактивність порівнюють з плануванням, передбаченням, розрахунком, самообмеженням, захистом своїх цінностей та ін.

Поняття проактивності запропонував В. Франкл для позначення передусім взяття на себе відповідальності за своє життя і за себе самого. Поняття проактивності найбільш затребуване у сфері *практичної психології* в контексті бізнесу, за С. Кові, передусім як однієї з «навичок успішної людини». Ключовими в практичній моделі проактивності є «коло турбот» і «коло впливу», взаємовідношення та взаємодія між ними, які врешті забезпечують ефективність та успішність людини. У *науковій психології* проактивність згадується поряд з такими поняттями, як суб’єктність і самодетермінація, інтернальність та самоконтроль, рефлексивність і прийняття рішень, антиципація та інтуїція, позарольова поведінка й вихід із зони комфорту, ресурсність та особистісний потенціал, резистентність та стійкість, орієнтація на цілі й цінності тощо.

Отже, поняття проактивності має дуже багато аспектів, які не є чітко визначеними і не вичерпуються іншими поняттями. Наприклад, активність не тотожна проактивності, адже вона може бути нецілеспрямованою і несамостійною; планування не дорівнює проактивності, адже в ньому є мета,

намір і чіткий розрахунок дій, а в проактивності – лише вірогідність; ініціативність та позарольова поведінка можуть не спиратися на власні цінності й не бути доцільними; рефлексивність чи компетентність може бути ситуативною і не враховувати фактор часу та інших змін; суб'єктність може бути не спрямована на зміни зовнішньої ситуації і т. д., і т. п.

Єдине, що є спільним для більшості дискурсів у розумінні проактивності, – це певне протиставлення «реактивності», тобто вихід за межі біхевіористичної реакції на стимули зовнішні, але також і не пряме слідування за імпульсами внутрішніми, так упевнено піднесеними психодинамічними теоріями. Зрештою, найбільшою мірою проактивність досліджували в річищі психології «третьої сили» – гуманістичної, передусім це робив Г. Олпорт.

У *психометричних* дослідженнях проактивність теж має певні напрацювання. Наприклад, в одному з підходів обрано такі складники конструкта проактивності та відповідні йому шкали вимірювання, як-от: 1) ауторефлексія; 2) метамотивація; 3) здатність до прогнозування; 4) інтернальний локус контролю; 5) спонтанність. В іншому: 1) пильність; 2) уникнення; 3) прокрастинація; 4) надпильність. Є також окрема шкала проактивного настановлення. Зрозуміло, що в цих емпіричних моделях різні акценти в самому визначенні конструкта і різні емпіричні показники, що нашо́вхує на думку: а проактивна поведінка – це завжди конструктивно і позитивно? Чи можлива патологічна або неефективна проактивність? Якщо особистість вдається до якихось дій наперед для вирішення проблеми, яка ще «не настала», то чи не спирається тоді ця особистість на параноїдальне марення чи просто на хибні, застарілі прогнози, як, наприклад, за В. Черчілем, генерали завжди готуються до минулої війни?..

Завдяки психометричним дослідженням проактивності виникли нові досить вузькі поняття, як-от тенденція до максимізації та мінімізації під час прийняття рішень, а також «сатисфізація» – позбавлення себе невеликих задовольень заради ще більшого майбутнього. Сатисфізація – зовсім невідоме поняття, більшість систем «штучного інтелекту» наполягають, що це помилково написана «сатисфакція», і не можуть дати його визначення, але воно миттєво

відсилає до типології людей, що може бути сформована на основі українського прислів'я: «Краще синиця в руках, ніж журавель у небі». Проактивні – це ті, що схильні обирати журавлів.

Також логічно постає цікава *проблема мотивації* проактивності, без чого навряд можна зрозуміти її сутність у кожному конкретному прояві та роль у забезпеченні конструктивної поведінки під тиском загрозливих обставин. За визначенням, мотивація проактивності завжди внутрішня – так, але цього недостатньо: яка саме, чим детермінована, задля чого відбувається ця випереджальна активність, спрямована і на збереження себе, і на зміну зовнішнього світу водночас? Наприклад, накопичення нами у квартирах і дачах великої кількості речей, які «колись знадобляться», – ця практика, як дуже близька до критеріїв проактивності, сприятиме, не сприятиме чи буде індиферентною в підвищенні готовності до протидії загрозам? Але ці питання ще потребують додаткових розвідок.

Висновки. Конструктивна поведінка особистості в загрозливих обставинах забезпечується завдяки певним особистісним рисам як стійким утворенням особистості, серед яких найбільш відповідною проблемі, як нам видається, є проактивність.

Проактивність – сучасне і затребуване поняття в практичній, але недостатньо розроблене в теоретичній психології поняття і досить складне, багатокomпонентне явище. Як диспозиційна риса особистості розглядається також як специфічне настановлення, що характеризується наявністю ауторефлексії, метамотивації, здатності до прогнозування, інтернальним локусом контролю та спонтанністю, але також може включати пильність і надпильність, уникнення, прокрастинацію, максимізацію та мінімізацію в прийнятті рішень, «сатисфізацію» та ін.

Роль проактивності в майбутній поведінці особистості в загрозливих обставинах ми розглядаємо як досить конструктивну, але потребує уточнення мотивація проактивності та дослідження інших її аспектів у контексті готовності особистості до протидії загрозам.